

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԳ

Ներկայ գրութիւնը հայերէնի վերածելով եւ հրատարակելով, կը համարինք օգտակար միւթ հայքայքել եւ նպաստել հայ վանականութեան ժԶ-ժԷ դարերու ժամանակաշրջանի պատմութեան:

Գրութիւնը մաս կը կազմէ ութ հատորնոց շարքի մը, որում բնագիրը պէտք է ըլլայ ֆրանսերէն, որ սակայն անկարելի եղաւ գտնել՝ հակառակ մեր փնտտումին: Ձեռքի տակ ունինք գործին իտալերէն լրիւ քարգմանութիւնը, որում խորագիրն է «Storia degli Ordini monastici religiosi e militari e delle Congregazioni secolari» (= *Պատմութիւն միանձնական կաթողիկոս, վրոնական ևս զինուորական, եւ աշխարհական միաբանութիւններու*). Թարգմանիչն է FONTANA GIUSEPPE FRANCESCO: Մեր կողմէ հայերէնի քարգմանուած այս բաժինը, որ կը վերաբերի ուղղակի հայ վանականներուն, Ա. հատորին Հինգերորդ գլուխն է: Հատորը տպուած է Lucca քաղաքին մէջ, 1737ին:

Հեղինակը, դժբախտաբար իր տրամադրութեան տակ ունեցած է միայն եկեղեցական «կողմնակալ» գրիչներ եւ երոսպացի «միակողմանի» մանապարհորդներ, ինչպէս նաեւ Հայր Կղեմէս Կալամոս, որոնց լիւրի կոթնելով՝ զգալի շփոթութիւններ եւ պատմական անճշտութիւններ կը գետնել իր գրութեան մէջ եւ համաձայն դարու մոլեռանդ մտայնութեան ալ՝ միշտ կը ստորագրասէ եւ «հերձուածող» կը կոչէ Հայ Եկեղեցին կամ հայ եկեղեցականները:

Գրութիւնը՝ իր ընդհանուր մօտեցումէն կը զգացնէ արդէն եկեղեցական – դաւանաբանական այն մտայնութիւնը, որ բարեբախտաբար՝ ո՛չ միայն մերհակ է այսօրուան մօտեցումներում եւ յարաբերութիւններում, այլ մինչեւ իսկ մեղադրելի, քանի որ, ինչպէս առիքով մը՝ «Բրիտանիկաներու Միութեան Քարտուղարութեան» Նախագահ՝ Միրամուր Թովի. Վիլյարմսու քաջաբար խորհրդածոց *«Այլեւս խնդրոյ առարկայ չի՛ կրնար ըլլալ այն պարագան՝ ուր Եկեղեցի մը ուղէ իր մէջ ձուլել ուրիշ մը, ուղէ իր յատուկ մշակոյթը կամ աւան-*

դուժիւնը պարտադրել ուրիշ Եկեղեցիի մը... Արեւմտաքի միսիոնարները... ամենեւին իրենց մտքէն չէին անցընել՝ Թաքուն դանձմորը փնտռել արևելեան հոգեկանութեան (spirituality): Իրենց աչքին՝ Արեւելիցիները այնքան ստորադաս կը թուէին մշակոյթով՝ որ անհնարին կը նկատէին Արեւմտեան մերձեցումը Արեւելքի: Արեւելցիներն էին, որ՝ ըստ իրենց՝ պէտք էին դառնալ վաթողիկէ ճշմարտութեան, ճշարտութիւն՝ որ այդ միսիոնարներուն համար կը նշանակէր արեւմտեան ճշարտութիւն: Ասոնք հասած էին մինչեւ իսկ հաստատելու թէ հայ քահանաներէն արագորժուած Հացը ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ սոսկական հաց մը*:

Հակառակ պատմական միւսերու եւ փաստերու իր անսեղեկութեան, հեղինակը մեծ հետաքրքրութեամբ եւ մանրամասնօրէն կը խօսի նոյն ժամանակաշրջանի հայ վանականներու կենցաղի մասին, պահեցողութեան եւ ամենց կերպին ու տեսողութեան, ինչպէս նաեւ այդ շրջանին կիրարկուած երկու տեսքերու վանական տարազի մասին: Եզակամ հաղորդումներ կան, որոնք օգտակար կրնան ըլլալ՝ յատկապէս հայ վանականութեան պատմութեամբ գրագոյ ուսումնասիրներու համար:

Որոշ լուսաբանութիւններու եւ ճշտումներու համար, մեր կողմէ աւելցուցինք հիմնական քանի մը ծանօթութիւններ, շօշափուած միւսին տալով ամբողջական շրջանակ մը:

Հ. ՏԱՀԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հայ Եկեղեցին կազմուած է երկու խումբի ջրհասոնաններով: Մէկ մասը որ Փրանկ-Հայեր կը կոչուին՝ կաթողիկէն, իսկ միւսները, որ այդ անունով չեն ճանչցուիր՝ հերձուածողներն են (sic): Առաջին խմբակը անոնք են որ Հայր Բարթողիմէոս Լեհացին - Դոմինիկեան կոչուած վանական հաստատութիւնէն - Յովհաննէս ԻԲ. Պապին կողմէ ղրկուելով՝ կաթողիկէ դարձուց 1330 թուականին, որոնք միշտ ալ հաւատարիմ եւ հետեւորդ մնացին Հռոմէական Եկեղեցիին:

Յայրդաբար, անոնք արքեպիսկոպոս մը ընտրեցին եւ կազմեցին յատուկ կղեր մը, որ ո՛չ միայն Ս. Դոմինիկոսի տարազը կը գործա-

*) ՎԽԻՔ-ը մ. քրիստոնեաներու միութիւնը, Վրացական, ձկն. տարի (1977), թիւ 3-4, էջ 397-398 եւ 412:

ծէ, այլ մինչեւ իսկ կը հետեւի ու կը պահէ նաեւ Դոմինիկեան Միաբանութեան օրէնքները, սահմանադրութիւնը, ինչպէս լայնօրէն պիտի ըսենք Լ. զլուխին մէջ՝ երբ «Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի» Ունիթոն (կամ Միաբանող) Եղբայրներու (= Frati Uniti) մասին անդրադառնանք:

Ֆրանկ-Հայերը կը բնակին Հայաստանի Նախիջևան քաղաքին մօտերը, Պարսկաստանի Թաղաւորի իշխանութեան սահմաններուն մէջ. շրջանի մը մէջ՝ որ Ապարանք կը կոչուի, ուր ներկայիս 12 կաթողիկէ գիւղեր կան: Նախապէս աւելի բաղմամբ ինչին անոնք, սակայն նուազած են հերձուածող Հայերու (sic) հալածանքներուն պատճառով. հերձուածող Հայերը (sic) պատճառ դարձան, որ անոնք՝ կառավարչներու ձեռքին տակ ճնշմաներու ենթարկուին ծանր-ծանր հարկերով. բայց դժգոհութիւն յայտնելով Աղեքսանդր Զ. Պապին, որ իր կարգին՝ նամակ մը գրեց անոնց ի նպաստ, աւելի չափաւոր տուրք մը ապահովելու նպատակով, որ սակայն ուրիշ բանի չծառայեց, եկեղէն ոչ աւելցնելու ո՛չ միայն անոնց նեղութիւնները, այլ աւելի գրգռելու պարսիկ նախարարներուն բարկութիւնը, որոնք ամէն առիթ ուր կը ներկայանար, միշտ աւելի նեղեցին ու տառապեցուցին նոր հալածանքներով:

Այս Ֆրանկ-Հայերէն խումբ մը դեռ կը գտնուի Լեհաստանի մէջ. ունին արքեպիսկոպոս մը, որ 1666ին Թաղաւորեացաւ Հռոմէական Եկեղեցիին եւ հերետիկոսութեան (sic) հրաժարելով՝ ընդգրկեց խոստովանեցաւ Կաթողիկէ Հաւատքը Տէատինեան կրօնաւոր՝ Հայր Կղեմէս Կալանոսի ներկայութեան՝, որ նոյն Աղեքսանդր Զ. Պապը այս նպատակով Լվով (Լէոպոլյու) դրկեր էր զինք Հռոմէն, Ֆրանսացի եւ նմանապէս Տէատինեան՝ Հայր Փխոտ կոչուած անձին հետ, որ ներկայիս Բաբելոնի Եպիսկոպոսն է:

Ասոնք Լվով քաղաքին մէջ Հիմնեցին Բիւրոսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան վարժարան մը, որ դեռ կը գործէ, ուրիշ շրջանաւարտ կ'ենլին յայտնի անձեր: Այս Ֆրանկ-Հայերը կը պահեն

1. «Teatini» կը կոչուի իտալական կրօնաւորական այն միաբանութիւնը, որ Իտալիոյ մէջ, 1524ին հիմնուեցաւ San Gaetano Thieneի եւ Giampietro Caraffaի փորձէ (այս փերջինը յաջորդաբար Պօռտ Դ. Պապ) որ Եպիսկոպոսն էր Chieti քաղաքին, որուն լատինական անունն էր Theate կամ Teate. ասիէ՝ Teatini իրենց փոքրած: Իսկ յիշած Ապարանք հարկ. գիւղը, որ կը գտնուէր Պատմական Սիւնիք նահանգին Նախիջևան քաղաքին շատ մօտ, դարձած էր այդ շրջանին Ունիթոններու գործունէութեամբ գլխաւոր կեդրոնաւորքիմ, ուր փոխադրեցին նաեւ իրենց եպիսկոպոսին աթոռը՝ Նախիջևանէն. Հմմտ. ԷՓՐԻԿԵԱՄ Է. Ս., Բնաշխարհիկ քառաբան, հա. Ա., Բ. տպ., Վենետիկ, 1903-1905, էջ 238 եւ ՍԵՎԱԶԱՆ ԱՐԳ., Նախիջևանի կոթողային յուշարձաններն ու պատկերաքանդակները, Երևան, 1987, էջ 72-73:

Հռոմէական (քաղաքական) ծէսը, սոճեմքը եւ կը կիրարկեն անոր եկեղեցական օրացոյցին արարողութիւնները:

Հերձուածող Հայերը (sic. այսինքն ոչ-կաթողիկէները — Հ. Տ. Ե.), որոնք հետեւորդ են բոլոր այն սխալներուն, որ գոյութիւն ունին ուրիշ աղանդներու մէջ (sic), ունին ներկու պատրիարք: Նախապէս՝ անոնց եկեղեցին մէկ Գլուխ ունէր միայն, Հոգեւոր Պետ տիտղոսը², որ չատ ընդարձակ իրաւասութիւններ ունէր եւ իր թաղութիւնը հաստատած էր էջմիածնի վանքին մէջ: Բայց ա՛յն օրէն, երբ պատերազմները ստիպեցին որ այս Պատրիարքը իր Աթոռը Սիս քաղաքը փոխադրէ, Փոքր Հայաստանի կամ Գարամանիայի մէջ (sic), այս քաղաքին Արքեպիսկոպոսը իւրացուց Պատրիարքական պատիւը, որ տակաւ հաստատուելով՝ մնայուն արվորութիւն մը ստեղծուեցաւ. այսպէս որ ներկայիս՝ Տիեղերական ներկու Պատրիարքներ գոյութիւն ունին այդ հերձուածող եկեղեցիին մէջ (sic). մին՝ էջմիածնի վանքին մէջ, Երեւան քաղաքի մօտերը, եւ միւսը՝ Սիսի մէջ: Ասով հանդերձ, էջմիածնի մէջ դահակալոյրը ամբողջական եւ բարձրագոյն գերազանցութիւնը ունի ամբողջ Հայ Ժողովուրդին վրայ՝ Հոգեւոր Պետի (= Հայրապետ — Հ.Տ.Ե.) տիտղոսով: Մակարչա, աշխարհի բարձրագոյն Առաջնորդներէն մէկն է, բայց եւ այնպէս՝ ամէնէն խեղճը: Իրեն ենթակայ ունի երկու հարիւր եպիսկոպոսներ, որոնցմէ շատեր՝ տիտղոսէ դատ ուրիշ քան չունին: Սիսի Պատրիարքը ունի շուրջ յիսուս եպիսկոպոսներ, որոնց մէջն է նաեւ Երուսաղէմիւնը եւ Հալէպիւնը:

Կոստանդնուպոլսոյ Արքեպիսկոպոսը ինքզինքը աւելի զօրացուցած է օսմանեան թուրք կայսրներու շնորհիւ, ինքզինքը Պատրիարք հռչակելով, որուն ոյժը՝ սակայն, կախեալ է Բարձրագոյն Դուռէն եւ ունեցած իրաւասութիւնները չեն անցնիր արքեպիսկոպոսութեան իր սահմանները, ո՛չ ալ իբր Պատրիարք կը ճանչցուի ուրիշ Առաջնորդի մը կողմէ: Յաճախ ո՛չ իսկ օժեպլ է. այդ պատճառով՝ պարտաւոր ալ իր դառնայ այդ քաղաքէն անցնող ուրիշ Առաջնորդի մը օգնութեան դիմելու, որուն նիւթական վարձատրութիւն տալով, իր տեղ Ս. Միլոնի օրհնութիւնը եւ եկեղեցական աստիճաններու չընորհումին արարողութիւնը կատարել կու տայ: Իսկապէս, այս բարձր աստիճանին ու պատիւին հասնելու համար, պէտք է վանական ըլլալ, այսինքն «Վարդապետ» տիտղոս մը, որ միայն իրենց բարձր Ուսուցիչները ունին եւ ատոնք՝ իբրեւ յատկանիշ վճռեանս Հովուական Գաւազան մը եւ Դիրք մը, որ միշտ հետերին կը կրեն³:

2. Կ'ակնարկէ օրուան Վեհապետին, Վեհապետին կամ Կաթողիկոսին:

3. Թէեւ կը գրէ ժողովական գաւազան (իտլ. bastone pastorale), բայց կ'ակնարկէ Վարդապետական գաւազանին, որ պերճախօս յատկանիշն է Հայ եկե-

Վարդապետները առաջնորդներէն աւելի յարգանք կը վայելեն եւ վարդապետական աստիճանը այնպիսի իշխանութիւն մը կու տայ անոնց, որ գերթէ համահաստատար է Պատրիարքականին։ ա՛յլ խօսքով, Վարդապետները հեղինակութիւն ունին Հաւատքի եւ Եկեղեցական կանոններու վերաբերեալ հարցերու շուրջ որոշումներ առնելու, ինչպէս նաեւ քարոզելու եւ նախազահելու իրաւունք։

Հերձուածող Հայերու մէջ (sic) բազմաթիւ են վանականները։ Ոմանք Ս. Անտոնի Կարգէն եւ ուրիշներ՝ Ս. Բարսեղի։ Անոնք որ Ս. Անտոն (անապատականի - Հ.Տ.Ե.) հետեւորդ են, կը բնակին առանձին վայրերու եւ անապատային - ամալի տեղեր, ուր՝ խստահրճութիւնը որ անոնք կը կիրարկեն կամ կ'ապրին, կը գերազանցեն նոյնիսկ Եւրոպայի ամէնէն բարենորոգած մենակեացիներն անգամ... Անոնց մենաստանները շատ նշանաւոր են։ ոմանց մէջ կ'ապրին 70-80 եւ երբեմն նաեւ 100 կրօնաւորներ։ Միս չեն ուտեր, ո՛չ ալ գինի, բացի Զատիկի օրէն։ Պահք կը բռնեն ամբողջ տարին, նոյնպէս կիրակիները, օրուան մէջ միայն մէկ անգամ ճաշակելով։ Անոնց սնունդը - արմատներ, խոտաբոյսեր, ընդեղէն, հրաժարելով ձկնեղէնէ, կաթնեղէնէ եւ ձիթաիւղէ, ինչ ալ թոյլատրուած ըլլայ իրենց՝ ձիթաիւղի վերաբերեալ։

Մենաստաններէն երբեք դուրս չեն ելլեր, ո՛չ ալ մարդու հետ կը խօսին։ եւ ի՞նչ դուրսէն անձ մը հաղորդելիք ունի ո՛րեւէ ճշնաւորմենակեացի, կը հաղորդէ դռնապանին եւ ան ալ, իր կարգին, կը փոխանցէ որուն որ պէտք է։ Ծգնաւորն ալ, անշուշտ, կը պատասխանէ միշտ դռնապանին միջոցով։ Անոնց խցիկները վամ առանձնաբանները անշատ են իրարմէ։ Այօթքի, Ժամերգութեան եւ ա՛յլ հրաշանգներու յատկացուած Ժամերէն դուրս, անոնք կը դբաղին աշխատանքով։ Ամէնքն ալ աշխարհականներ են⁴, բացի 5-6 հոգեւորականներէ եւ երբեմն 8 հոգի՝ ամէն մէկ վանքի համար։ Անոնց Ժամերգութիւնները շատ երկար են. ամէն դիշեր կ'արտասանեն 150 սաղմոսները, միշտ ոտքի, կռթնելով միայն որոշ ձեռնացուպերու կամ յենարաններու։ Վան քաղաքին մօտ, որ Հայաստանի վերջին քաղաքն է՝ ռուսական սահմանագիծի վրայ, այս ճգնաւորներու տեսակէն երկու վանքեր կան։ մին՝ կղզիի մը մէջ որ Լիմ անապատ կը կոչուի, եւ միւսը՝ առանձնութեան մը մէջ, որոնց մասին ինծի խօսեցան Ադրիանոսպոլսեցի երկու կաթողիկէ հայեր՝ Սարգիս եւ Յովսէփ քահանաները՝ որոնք Փարիզ կը գտնուէին 1705 թուին։

զեցւոյ զարբացած բարձրագոյն խաւին՝ Վարդապետներուն։ Իսկ ավանդած գիրքը՝ շատ հաւանօրէն Սբ. Գիրքը, կամ Աւետարանը ըլլայ։

4. Կ'անկախէ՞նք զուտ կրօնատուր-ճշնաւորներուն, որոնք եկեղեցական որեւէ կարգ կամ աստիճան չունէին։

Touvernier կ'ըսէ թէ՛ Վանի լիճին մէջ շատ նշանաւոր երկու կղզիներ կան. մէկը կոչուած Կոուց աւ միւսը՝ Լիմ: Առաջինին մէջ երկու հայ վանքեր կան, մէկը կոչուած Ս. Խաչ աւ միւսը՝ Ս. Կարապետ: Իսկ երկրորդ կղզին վրայ ալ ուրիշ վանք մը՝ կոչուած Լիմ անապատ⁵. այս ճգնաւոր-կրօնաւորները շատ փաստաթիւս կենցաղ մը ունին, որոնց մասին վերը յիշուած Ալբրիանապոլսոյ երկու քահանաներուն պատմածները խակապէս կը զարմացնեն զիս: Հաւանական է որ Վանի լիճին մէջ զտնուող այս երեք վանքերն ալ (sic) կը բնակուին Ս. Անտոն Անապատականի Կարգին պատկանող հայ միայնա-կեացներէ՛ կամ ճգնաւորներէ՛:

5. TAVERNIER MONS.B., պատմական անճիշտ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ հոս. փր բնագրեր կ'ըսէ. «Il y a dans le lac de Van deux isles principales du costé (sic) du midy, l'une s'appellée Adaketons (sic), où il y a deux convens (sic) d'Arméniens, l'un nommé Sourphague, l'autre Sourp-Kara. L'autre isle s'appelle Limadasi et le convent (sic) Limquiliasi, et ces moines Arméniens vivent fort austerement», տե՛ս *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, հտ. Ա., Փարիզ, 1676, էջ 277: Tavernierի ճամբորդական բաղմահատոր այս կարեւոր գործը՝ Թարգմանուած է նաեւ թէ՛ անգլերէնի եւ թէ՛ իտալերէնի: Անգլ. Collections of travels through Turkey into Persia and the East-Indies, London, 1684, գիրք Գ., դ. Գ., էջ 16: Իտալ. Viaggi nella Turchia, nella Persia e nell'Indie, հտ. Ա., Bologna, 1690, էջ 396:

Յետակ է որ Վանի լիճին մէջ, բացի Ալբրամարէն եւ Առտէրէն, կան նաեւ Լիմ եւ Կոուցը՝ որոնց կ'ակնարկէ Tavernier, սակայն հիմնովին կը սխալի երբ կ'ըսէ թէ Կոուցի վրայ երկու տարբեր վանքեր գոյութիւն ունին: Իրավանքին մէջ կայ միայն մէկ վանք՝ Կոուց Անապատ՝ անունով, որուն տաճարը ունի երկու անուն.— Ս. Կարապետ եւ Ս. Խաչ: Tavernier երկու անունները անշատելով՝ երկու տարբեր վանքեր կը կարծէ: Այս մասին հմտօ. ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՅՐ Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. Մաս, Վիեննա, 1940, էջ 51-56 (Ազգ. Ման. ծնթ.): Լիմ Հ. Ծ. Պ., Հայաստան (տեղեկութիւններ), Թրգմ. Լեւոն Լարենց, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 35-38: ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ՀԱՅՐ Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 278-279: Ինձնօճ՝ ՆԱՐ ՀԱՅՐ Ղ., Ստորագրութիւն Հիմ Հայաստանայց, Վենետիկ, 1822, էջ 227-228: ՆՈՅՆ, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հտ. Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 154-155: CUNEO PAOLO (խմբ.) Architettura medievale Armena, De Luca Editore, Roma, 1968, էջ 128: THIERRY JEAN-MICHEL, Les Arts Arméniens, éd. Mazenod, Paris, 1987, էջ 549-550, նաեւ ընկեր. Թիւ 153: ԵՐԻՆԵՑ ԳԵՈՐԳ, Սրբալայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 71-73 եւ 76-78:

6. Թէ՛ Կոուց Անապատի եւ թէ՛ Լիմ Անապատի միանձնական Հաստատութիւնները ունէին ճգնաւորական կամ անապատական իտալական երարարքի: Կը բառէ արտադրել միայն Շէրնեցի վկայութիւնը, Կոուցի վանքի նախն. ճնիղդցւոյ շուրջ բոլորակի պատուս են ներկայի ու մուր քանի մի Արքանգէլներ եւ այդ անգլերի երկու կողմով 20-30ի մօտ՝ մուր ու խաւարչոյն խցիկներ, ճգնաւորները աշխարհից զրկուած միայնակներին համար, ուր անգաւար գիշեր ու ցերեկ սաղմոս ու Նարեկի ի ճեղին, ծնկաչոք մտածուս են իրանց հոգւոյ փրկութեամբ

Տեղեակ չեմ թէ Ս. Անտոնի «անապատական» նկարագրերով միաբանական դերութիւնը որովհետեւ միջոցով թափանցած է Հայաստան: Հայր Կղեմէս Կալանոս, եւ ուրիշ հեղինակներ վերսին թէ Ս. Բարսեղինը մուտք գործած է Ներսէս Կյայեցի Պատրիարքէն, որ Հայերու հաշիւներուն համաձայն մահացած է 622ին, այսինքն 1173ին⁷: Սակայն Ս. Բարսեղի վանական կանոնադրութեան հետեւող կրօնաւորները, ախճան խտտակրօն չեն՝ որքան Ս. Անտոնի «անապատական» դրութեան հետեւողը ճշմարտորենբը, որոնք անապատային շրջաններու

հոգը: Անտոնի կեցութիւն. գրկուած բնութեամ ամէն բարեմիտքից, վարժուած այդ չարքաշութեամ, միշտ միօրինակ կեանք.... Այդ բշտամեքից ունեցն ո՛չ կերն է յայտնի եւ ո՛չ կեանքը. ամբողջ շարքը պահս. միայն շարք եւ կիրակի օրերում հազիւ իւրի երեսը տեսնուի եմ: Միւս ուտելը տարւում ամբողջ ընթացքում հազիւ քէ պատահի մի քանի անգամ....: Եւ այդ արդիւնքացն է սպառ արգիւնուած է մտնել կղզին, շխմագարելու ճգնաւորներին խաղամքը». Նշ. աշխ. էջ 72-73:

Իսկ Լիմի Անապատի մասին՝ հետեւեալը. «Լիմ Անապատում եւ կը տեսնեմք այն ամէն ամկութիւն եւ չարքաշ կեանք որ տեսնեմք Կուուց Անապատում: Նմամօրինակ եկեղեցւոյ շուրջ՝ մեղիկ ու մուք անցքեր. երկու կողմից խառնի խումն շինուած խցիկներ, միարմն ճգնագեցեցեքի համար. դրութիւնը, առօրեայ կեանքը մոլն է, զուցէ եւ տաք աւելի խտտակրօն... Օրակամ եօքն անգամ ժամերգութիւն, ծով ու պահս, գիշերային ժամերգութիւնից յետոյ՝ եկեղեցի, ապա սաղմոսերգութիւն, ապա, ապա եւայլն ըստ կարգին մինչ առաւօտեան աղօթք. հետ իդէալ եւ խոհեր...: ... Գնունեաց զաւառում եղած մօտաւորապէս 40 հայաբնակ գիւղերը՝ մեծ մասը պատկանում են Կուուց եւ Լիմ Անապատների քովին. եւ այդ քովակեանքը շատ խիստ կրօնական կապերով կապուած են այդ սրբութիւնների հետ. լիառատ պտղիով եւ ա՛յլ մուկիւրաւորութեամբ ընդմիշտ կատարել են իրանց հոգեկամ պարտքը. բայց ցամակալի էր որ ճգնագեցեաց հայր սուրբերն էլ կատարելին իրանց պարտաւորութիւնը, առաջ եւեթ մտածելն գիւղացի մանկանց կրթութեան հոգը...». Նշ. աշխ. էջ 77-78:

Հայր Ալիշան, քանի ժը տողով կը գծէ Կուուցի եւ Լիմի վանականներու կրօնական վարքագիծը. «Կուուց կղզի քառաժայռ եւ բնակարան անապատակեաց միանձնաց, Ս. Կարապետ եկեղեցեալ... եւ Լիմ մեծագոյն կղզեացն, կիսաժամաւ հեռի ի ցամաքէն, Ս. Գեորգ եկեղեցեալ, եւ անապատաւ միարանից՝ գոր հաստատեաց Ներսէս վրդ. Մովսէսի յամին 1622, եւ միարանն են իբրեւ 50 քուով, արք խտտակրօն, աղօթակացք ամնամիտք, մոլնպէս եւ Կուուցայն. առ տաւ ամբերին պահին ճախնեացն կարգեալ սահմանմ ժամակարգութեանց եւ օր ըստ օրեայ սաղմոսաց. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1853, էջ 53:

7. Հայ վանականութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը տարալին կը մնայ բաց եւ անկատար՝ թէ՛ իր պատմական, թէ՛ վարչական եւ թէ՛ հոգեկանութեան (spirituality) տեսակէտէն:

Ս. Անտոնի Անապատական նշխարագրի († 351), Ս. Բարսեղ Կեսարացիի († 379) եւ կամ Եւստորիոս Սեփարատացիի (ծն. 305/315) նպատաւը ընդհանուր միանձնականութեան ու վանականութեան եւ յատկապէս վերջին երկուքի դերը հայ վանականութեան ծագումին կամ սկզբնաւորութեան արձնութեամբ՝ կարելի գտնել հետեւեալ կարեւորագոյն ուսումնասիրութիւններու մէջ, տպագրութեան հերթականութեամբ. —

մէջ կ'ապրին, որովհետեւ՝ Ս. Բարսեղի կանոնադրութեան հետեւող վանականները միայն գործածութիւնը ունին ւերքեմն, եւ անոնց վանքերը, ընդհանրապէս, քաղաքներու մէջ կամ անոնց մօտակայքը կը դառնուին: Ասոր համար՝ անոնց մէջէն է որ կ'ընտրուին ու վերադառնան

Ա.- Թովփձեմն Յ., Մագում Հայ վանականութեան, «Լոյս» (չաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս), Նոր Շրջան, Ժ. տարի (1905), Թիւ 15, էջ 360-363, Թիւ 19, էջ 468-479, Թիւ 22, էջ 538-542:

Բ.- AMADOUNI P. GAR., *Monachismo Armeno* (= Հայկ. վանականութիւն), Վենետիկ, 1940, էջ XVII-XXVII:

Գ.- ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ., փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմութիւնից (Դ. Դար), Երևան, 1951, էջ 20-27 եւ յըդդ.:

Դ.- AMADOUNI G., «Le rôle historique de hiéromaines arméniens» (տե'ս «II Monachismo Orientale - Orientalia Christiana Analecta» չաբքը, Թիւ 153), Roma, 1958, էջ 279-285:

Ե.- MECERIAN J., *Histoire et institutions de l'Eglise Arménienne*, Beyrouth, 1965, էջ 205-212:

Նկատմամբ Հայր Կղ. Կալանտարի հաղորդումին, Ս. Բարսեղի վանական տիպի Հայաստան մուտքը Ս. Ն. Շնորհալիի ձեռքով, հեղինակը կը սխալի դաբ՝ ձեռք: Շնորհալի Հայրապետը, դասանաբանական եւ նկեղծչինքու մեքենացումի աշխատանքներու կողքին, զբաղած է նաեւ եկեղեցական, ծիսական եւ դաստիարակչական բարեկարգութիւններով: Ս. Ներսէս Շնորհալիին վնասըր եւ բեղում գործը հանգամանօրէն ուսումնասիրող ԳՐ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ - նկատի տանելով յատկապէս Շնորհալիի «Թուղթ Ընդհանրական»ի բովանդակութիւնը՝ որ բացառիկ կոնդակ-լըջաբարական մքն է ուղղուած բովանդակ հայ ժողովուրդին - փր մտածումը այսպէս կը խորհնէ. «Ներսէս մքն բարեկարգութիւններ մտքնց վանական դպրոցների վերակառուցում եւ ուսումնական ծրագրերում: Աշխարհիկ ոգին, ժամանակի առաջադէմ մտքերը՝ իրենց արտայայտութիւնն էին գտնում ո'չ միայն հոգեւորականների ամենական կեանքում ու կենցաղում, այլեւ դպրոցի կեանքում»։ Ներսէս Շնորհալի, Երևան, 1964, էջ 40: Հմմտ. յատկապէս «Թուղթ Ընդհանրական»ի վանականներուն եւ ընդհանուր հայ հոգեւորականութեան հայրը հատուածները՝ էջ 74-79:

Հետեւաբար, Շնորհալիին կատարածը՝ բարեկարգութիւն էր միայն, եղած վարքերը եւ վեճակը տղի պահելու եւ վերաշխուսացնելու:

Տեղին է նաեւ յիշել, որ Շնորհալիէն քիչ առաջ, վանական բարեկարգչական շարժում մը տնդնց նաեւ Գր. Մազիսարոսի որդին՝ Վահրամը, որ Գրիգորիս Բ. Վկարսէր անունով կաթողիկոս դարձաւ († 1105): Կիլիկիան շրջառակին մէջ գտնուող Սեւ Լեւան հայկական վանքերը մքն ձեռնհասութեամբ յաջողեցաւ ան վերականգնացնել՝ ո'չ միայն իրրեւ միանձնական կեանքի իսկական հաստատութիւններ, այլ նաեւ վերածելով զանոնք ուսումնական եւ կրթական գործունէութեան աշխոյժ կեդրոններու: Այս մասին տե'ս ԵԱՐՏԵՄԵԱՆ ՀԱՅՐ. Տ., Քննարկ Կարմիր վանք, Վենետիկ, 1976 (Հրդ. Մտնշ. Բազմաթիւ պատկեր, Թիւ 10), էջ 49-51: Ս. Բարսեղի վանական դրութեան մասին հմմտ. ԵԱՐՏԵՄԵԱՆ ՀԱՅՐ Տ., Կարիքի Հմուց կամ Կարմիր վանքը, Լուս Անճելըս, 1988, էջ 49-50, ծանօթ. Թիւ 39: Հարկական վանական հաստատութիւններու օրէնքներուն կամ կանոններուն մասին հմմտ. ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՅՐ Լ., Վաղարշապատի-Վանի վանքերը, Գ. Մաս, Վիեննա, 1947, էջ 1019-1029 (Ազգ. Մտն. ՃՄԵ):

առաջնորդներ, վարդապետներ եւ կամ եկեղեցական այլ պատասխանատու պաշտօնեաներ, քանի որ զրառ ճշմարտորեն կամ մենաեկեացներ չեն:

Ասոնց գլխաւոր վանական կեդրոնը՝ Էջմիածնի վանքն է, որու մասին խօսեցանք: Հայկական Կրօնքին համար (sic), անիկա կը նշկատուի իբրեւ կեդրոն եւ սրբազան ուխտավայր մը, ինչպէս նաեւ դադարարական նախատիպար օրինակը բոլոր եկեղեցիներուն եւ անոնց՝ որոնք առաջնորդուելու յատուկ վերապ մը կ'որոնեն: Ընդհանրապէս «Երեմի Եկեղեցիներ» կը կոչուի, որովհետեւ, բացի վանքի եկեղեցիէն, երկու ուրիշներ ալ կան՝ շատ մօտիկ, որոնցմէ մէկը կը կոչուի Սրբուհի Գաբիանէ եւ միւսը՝ Սրբուհի Հռիփսիմէ: Էջմիածնի վանքը կրնայ ընդունել 80 վանականներ եւ օտարականներ՝ որոնք այցելութեան կու գան հոն:

Ասպետ Chardin կը հաղորդէ որ ընդհանրապէս 12 կամ 15 վանականներ կը բնակին հոն⁸: Բայց Յիսուսեան Հայր Ausil, որ հոն գտնուած է 1685ին, վը հաստատէ թէ վանական այս հաստատութիւնը 50-60 անդամներ ունի, ինչ որ հաւաստիացուց նաեւ Սպահանի եւ պիսկապուսը, որ Պարսկաստանէն Հռոմ եկաւ 1706ին, որմէ աւ անձամբ տեղեկութիւններ քաղեցի այդ չորջանի հայկական վանքերու մասին:

Բջնիի (վանքին կամ եկեղեցիին) կառոյցը բարձրացած է Էջմիածնի օրինակին վրայ. մեծ շինութիւն է. Էջմիածնէն աւելի մեծ եւ կանգուն է 800 տարիներէ աւելի. շրջապատուած է քարալէն պարիսպով եւ խոշոր աշտարակներով՝ նման բերդի մը: Այս երկու վանքերուն մէջ (Էջմիածնի եւ Բջնիի - Հ.Տ.Ե.), սովորաբար, կը բնակին ամէնէն անուանի վարդապետները եւ անոնք առանձին կը կատարեն ժամերգութիւնները՝ մեծ բարեպաշտութեամբ: Երեւանի դատարանին մէջ կան նաեւ ուրիշ վանքեր ալ, թիւով շուրջ 22, բայց խեղճ, չքաւոր եւ խնամքէ զրկուած, որոնցմէ շատ շատերու մէջ կը

8. CHARDINի ճամբորդական այս հաղորդումը Էջմիածնի վանքի մասին, կը գտնենք իր Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient (բաղձահատոր գործին մէջ, ուր կ'ըսէ. «Il y a dans le Convent (sic) des logements pour tous les étrangers qui le viennent visiter, et pour 80 moines. Ils ne sont d'ordinaire que douze ou quinze», հտ. Բ., Փաբիւ, 1723, էջ 228:

9. Այս հաղորդումն ալ առնուած է Chardinի ճամբորդական նօթերէն, ուր գըրուած է. «Dans le territoire d'Irivan qui s'étend à plus de 20 lieues de tous côtes, il y a vingt et trois convents (sic) d'hommes, et cinq de femmes. Ils sont tous pauvres et mal entretenus, et la plupart n'ont que cinq ou six personnes, que la misère occupe incessamment du soin de subsister, et qui ne disent l'office que les jours consacrez». ՆՈՅՆ, Զ2 աշխ., էջ 228:

ընակին 5-6 կրօնաւորներ⁹։ Նոյն շրջաններուն մէջ կան տակաւին 5 կուսաստաններ։ Պարսիկներու ենթակայ հողամասերուն վրայ կրնան ըլլալ թերեւս 30է աւելի հայկական վանքեր եւ 15է աւելի կուսաստաններ։ Երկու խումբերն ալ հերձուածող են (sic) եւ հերետիկոս (sic), բացի Նախիջեւանի վանքերէն եւ նոյն շրջանի մէջ գտնուողներէն, ուր վանականները եւ միանձնուհիները կաթողիկէ են։ Տակաւին 10է աւելի հայկական վանքեր կան թրքական տիրապետութեան տակ գտնուող հողամասերու վրայ¹⁰։

Որքան ալ հայկական վանքերու մեծամասնութիւնը արդահայտելի վիճակ ունի, Երուսաղէմի մէջ անոնք շատ հարուստ են, եւ ամէնէն հեղինակաւորը՝ հերձուածողներու մէջ (sic)։ Երուսաղէմի մէջ անոնք ունին երեք եկեղեցիներ. առաջինը՝ որ Կայափայի բնակարանը եղած էր ժամանակին եւ քաղաքի պարիսպէն դուրս կը գտնուի։ Երկրորդը՝ որ քաղաքի պարիսպէն ներս է եւ Աննայի բնակարանն էր. իսկ երրորդը՝ հոն ուր Ս. Յակոբ զլխատուած էր։ Այս վերջինը իրենց կը ծառայէ հովուական նպատակներով եւ վայելչօրէն զարդատու է։ Անոնց տնփականութիւնն է նաեւ դաշտավայր մը, կոչուած Ակեղքամա, ուր իրենց մահացած ուխտաւորները կը թաղեն. իսկ Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին մէջ¹¹ իրենց իրաւասութեան տակ ունին երեք կամարակապ մասեր, որոնցմէ մէկուն մէջ կանգնած են մատուռ մը, ուր պատարագ կը մատուցանեն եւ ժամերգութիւն կը կատարեն. միւս երկուքը՝ իբր բնակարան կամ ապաստանաւան կը ծառայէ որոշ վանականներու, որոնք հոն կ'իջեւանին։ Ասկէ գտաւ, անոնք կառուցած են ուրիշ մատուռ մըն ալ, ճիշտ հոն՝ ուր զինուորները վիճակ կամ բախտ նետած են Յիսուսի զգեստներուն համար։ Երուսաղէմի հայ կղերը ահաւոր թշնամութիւն ունի Յոյներու հանդէպ, որոնց հետ չորունակ խնդիրներ ունի։ Ընդհակառակը, Լատիններու հետ դիւրութեամբ կը համաձայնի. մանաւանդ թէ՛ Փրանկիսկեան կրօնաւորներու հետ, որոնք Ս. Երէկիր կը գտնուին, բարեկամական յարաբերութիւններ ունին։ Երբ այս հայ վանականները կամական յարաբերութիւններ կողմէ 1700ին Երուսաղէմ զրկուած ֆրանսացի հիւպատոսը չճանչնալու մեղադրանքով, եւ անոր՝ քաղաք ժամանումով քաղաքին մէջ ծագած խռովութիւններու պատճառով, Հայերը վկայագիր մը պատրաստեցին, որ ես անձամբ տեսայ, ստորագրուած 40է աւելի անձերէ՝ եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ անոնց աղագային զլխաւոր ղեկավարներուն կողմէ՝ յայտնելով իրենց հաւատարմութիւնը, ճանաչումը եւ ենթարկումը այդ հիւ-

10. Բնակամարտը հոս կ'անարկէ միայն իրեն ծանօթ եւ յարաբերաբար այդ չըրջանին գործօն վիճակ մը ունեցող վանքերուն։

11. Ներկայիս՝ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ։

պատասխին: Ս. Յակոբի վանքին մեծ կնիքը դրոշմուած էր թուղթի ճակատին ու նստել կնիքները բոլոր անոնց, որոնք ասորադրած էին այդ վկայագիրը, որ կը կրէր 7 Յունիս, 1149 հայկական թուականը, ինչ որ կը համապատասխանէ 1700 թիւին:

Եպիսկոպոսը, որ Երուսաղէմ կը նստի, կոչուած է այս քաղաքին ևսրկոպոսը եւ կը հնազանդի ա՛յն Պատրիարքին՝ որ Սիս կը նստի, որուն կը պատկանի Երուսաղէմի իրենց կեդրոնը՝ չուրջ 25 վանականներով: Անոնց եկեղեցիներուն մեծամասնութիւնը կառուցուած է կոկիկ. ներսէն զարդարուած են միայն նկարներով. չունին արձաններ. անոնց գործածութիւնը՝ եկեղեցիէն ներս, ատելի է: Ժամերգութիւնները եւ Ս. Պատարազը կը կատարեն հայերէն լեզուով. իրենց աղբի ծէսին համաձայն կը արբադործեն բաղարջ — անխմոր հաց — սգուտի մը մեծութեամբ եւ կէս մատի հաստութեամբ¹²:

Աշխարհականներու օգնութեամբ՝ վանականներու եւ քահանաներու կատարած պատարազի երգերու ընթացքին, ծնծղաներ կը դարնեն, որոնք պղինձէ կլոր երկու սկաւառակներ են... Ոմանք երկաթով կը զարնեն նսեւ որոշ փայտերու¹³: Արեւելցի ժողովուրդներուն մէջ ամէնէն աւելի Հայերը կառչած են քրիստոնէական կրօնքին. Հափազանց քիչ են մահմետական դարձողները: Պր. Baillet կը ներկողէ Հայերը՝ իրենց քրիստոնէութեան ամէնէն ժուժկալ անձերը, որքան ալ, կ'ըսէ ան, անոնց բաղմամբիւ արհաւիրելու լիքն լիքն փերածուած ըլլան, թէեւ թիւով 11 են, ինչպէս պիտի տեսնենք: Յոյները, Հայերէն աւելի պահք կը բռնեն, թէեւ անոնք ալ տարբեր պահքեր չեն: Տարիներ կը պատահի որ Յոյները Հայերէն 15 օր աւելի պահք կը բռնեն, համաձայն Զատիկի կանոնի կամ ուշ ժամանումին, նկատի առնելով որ Յոյներու քով՝ Առաքելներու Պահքը՝ Հոգեգալուստէն ութ օր յետոյ կը սկսի:

Քանի որ իմ կարգացած հեղինակներէս՝ որոնք Հայերու կրօնքի (sic) մասին կը խօսին, ո՛չ մէկը կ'անդրադառնայ անոնց պահքերու մասին, ես անձնապէս տեղեկութիւններ քաղեցի նոյնիսն Աբրիանուպոլսեցի այն քահանայ հայերէն, որոնցմէ ուրիշ տեղեկութիւններ ալ քաղած էի: Հաւաքած ծանօթութիւններս թրլորն ալ կը համապատասխանեն Սպահանի Եպս. Ի հաղորդումներուն¹⁴:

12. «Ագուտ» = խաւ. scudo. արծաթ կամ տակի դրամ մըն էր, որ Ֆրանսայէն անցնելով՝ Իտալիոյ մէջ շրջանառութեան մէջ մտած էր ԺԶ. դարուն սկիզբները:

13. Կ'աւելարէի հին ատեն գործածուած «կոյնակ»ին, որ գործածութենէ դադարած է ներկայիս:

14. Հայ Եկեղեցւոյ վերարկած պահքերուն եւ ծովերու մասին Հեղինակին ունեցած ծանօթութիւնը զգալիօրէն տարտամ է: Այդ մասին ամբողջական պատկեր մը կու

Հայերը տասնմեկի պահճեր ունին. առաջինը կը կոչուի Սուրբ Սարգիսի պահճ, որ հինգ օր կը տևեւ: Կը կոչեն նաեւ «Եփեսոսացիներու պահճեցողութիւն», այսինքն՝ Յովնան Սարգարէի պահճ. լատինացի Artzibure անունը, որ ոմանք կու տան այս պահճին, Յոյներու կողմէ ստեղծուած զոռո չարամիտ արտայայտութիւն մըն է: Յոյները անհաշտ թշնամիներ են Հայերուն: Ադրիանապոլսեցի յիշեալ զոյգ հայ քահանաները հաւատարացուցին որ այս Artzibure բառին նշանակութիւնը՝ եպիսկոպոսներէն, քահանաներէն եւ վարդապետներէն դուրս ո՛ր ոք կը հասկնայ, այսինքն՝ ժողովուրդը այդ բառով չի՝ հասկնար իբրեւ Ս. Սարգիսի Պահճ կամ Առաջին Պահճ:

Այս բառը կը նշանակէ կարարեւոյ, արհեստագործ, աւետող, նախաձայնող, այսինքն՝ դալիք կամ իրականացուցիչ բան մը աւետող: Յոյները կ'ըսեն թէ աստիկա անունն է Սարգիս Հերճուածողի շունին (sic). ա'խ Սարգիսին՝ որուն Հայերը աշակերտած են եւ թէ այդ շունը այդպէս կ'ոչուած է, որովհետեւ սովոր էր Սարգիս Հերճուածողի առջեւէն վազել եւ լուր տալ տը Ուսուցիչը կը հասնի եւ ունկընդիւրները դիմաւորեալ գան: Այս շունը, օր մը, կը կորսուի անտառի մը մէջ եւ Սարգիս՝ յաջորդ օր, մեկնելով հոն՝ ուր շունը դրկած էր նախապէս, անակնկալի կու գայ երբ կը տեսնէ թէ ո՛ր մէկը ընդառաջ կու դալ իրեն. կ'անդրադառնայ իսկոյն որ Artzibure շունը չէր եկած եւ հաւանօրէն զոհ գացած էր դայի մը, ինչ որ իրապէս ալ պատահած էր: Վիշտը ա'յնքան մեծ կ'ըլլայ Սարգիսին (հաւ ինչ որ Յոյները կը հաստատեն), որ կը հրաւիրէ ընդհանուր պահճեցողութեան մը, կիրարկելի ամէն տարի եւ ամբողջ շարթուան մը տեւողութեամբ:

Հայերը կը պնդեն թէ այս մանրամասն Յոյներու յերիւրանքն է, պարզ այն պատճառով որ Հայերը վը արհնն այս պահճը ի յիշատակ Ս. Սարգիս Նահատակին, որ յոյն էր, ինչ որ Յոյները չեն ընդունիր, առարկելով թէ յոյն մը որ Հայերուն կը ծառայէ՝ չի՛ կրնար սուրբ ըլլալ, ո՛չ ալ նահատակի պատկը կրել: Ուստի, ստեղծած են Ս. Սարգիս Հերճուածողի շունին շինծու այս պատմութիւնը, պարզապէս անարդելու համար այս պահճը՝ բոլոր ազգերու դիմաց: Այս Ս. Սարգիս Նահատակը — Հայերու համաձայն — է՛ր, ինչպէս լատինացի, ծառումով յոյն եւ անթաղայ զօրական մը՝ հայ թագաւորին, որ կուտայաւ էր: Ան, ինչպէս Հայերը վ'ըսեն, իբրեւ հրամանատար զօրական՝ նուաճումներ կը կատարէ քի շահ հայ թագաւորին, արժանանալով փառքի ու պատիւներու: Այս երեսոյթը, սակայն, Հայե-

տան ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ Վ., Զաշեր եւ խմբագրող իմ Հայաստանի մէջ, Վանատիկ, 1912, էջ 402-442 եւ ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՅՐ Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Գ. մաս, Նշ աշխ., էջ 1039-1046:

ըստ մօտ նախանձ կը ստեղծէ եւ Թադաւորին մօտ կը մեղադրեն Սուրբը իբրեւ օտար լրտես։ Թադաւորը փաստելու համար Սարգիսի հաւատարմութիւնը, կը առիպէ որ կուռքեր կանգնէ։ սակայն Սարգիս, մերժելով Թադաւորին հրամանը, կը նահատակուի։ Ահա թէ ինչո՞ւ Հայերը Սարգիս Զօրավարը կը յարգեն իբրեւ նահատակ, պնդելով որ անոր հանդէպ յարգանքի համար հաստատուած է այս պահքը։

Երկրորդ պահքը, որ Մեծ Պահք կը կոչեն, կը տեւէ 50 օր, որու ընթացքին ո՛չ կաթնեղէն, ո՛չ իւղ, ո՛չ ձուկ եւ ո՛չ ալ զինի կը զործածեն։ Երրորդ պահքը կոչուած է Ս. Եղիայի Պահք եւ կը տեւէ 5 օր։ Զորրորդ պահքը կը կոչուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Պահք եւ կը պահեն դարձեալ 5 օր, մեծարելու համար իրենց այդ սուրբը։ Միւս պահքերն են.— Այլակերպութեան կամ Վարդավառի Պահք, որուն պատկանող շարժուման ընթացքին կրնան հաւկիթ եւ կաթնեղէն ուտել։ Վեցերորդը՝ որ Ս. Աստուածածնի Վերափոխումը մեծարելու համար կը պահեն եւ Աստուածածնի Պահք կը կոչուի եւ նախորդներէն աւելի կարճատեւ չէ։ Եօթներորդը՝ Ս. Խաչի Պահքն է եւ միւսը՝ Վարազայ Խաչի Պահքը, Վարազ լեռան վրայ խաչի մը յայտնադործումին յիշատակին համար։ Այս Վարազայ Խաչին առիթով պահուած պահքը կը վերադրուի հռոմէացի Սրբուհի Հռիփսիմէին, որ փախչելով Հռոմի կայսր Licinioի¹⁵ հալածանքէն, 30 ընկերուհի կոյսերով, կ'ապաստանի Հայաստան՝ Վարազ լեռան վրայ։ Տրդատ Թադաւոր, իրեն իբր հարսնու փափաքելով, կը բռնադատէ կուռքերուն զոհեր կատարել։ Սրբուհին, սակայն, գոհացնելէ աւելի՝ կը նախընտրէ մեռնիլ։ Այս անդրադառնալով որ բռնապետին իշխանները զինք բռնելու կու գան, վիզէն կը հանէ խաչ մը, վախճարով որ կրնայ սրբապղծուիլ կամ անարգուիլ, կը տեղաւորէ ժայռի մը վրայ, որ սակայն հրաչքով կը բաժնուի Կրկու մասի եւ իր մէջ կ'ամփոփէ խաչը։ Յաջորդաբար, երբ Թադաւորը ամբողջ ժողովուրդով կ'ընդգրկէ Կաթողիկէ Կրօնքը (sic), օր մը, հոն ուր խաչը պահուած էր, լոյսի հեղեղ մը կը նշմարուի։ Ժողովուրդը խոնուելով հոն, կը տեսնեն որ Սրբուհի Հռիփսիմէին խաչը ամփոփող ժայռը կրկին բացուած է։ Հետեւաբար, ի յիշատակ այդ Խաչի հրաչքին, Տրդատ Թադաւոր, նոյն վայրին մօտ, կառուցանել կու տայ նշանաւոր վանք մը որ մինչեւ այսօր կանգուն է, ուր կ'ապրին նաեւ բազմաթիւ վանականներ եւ կը հաստատուի 5 օրուան պահք մը, որ ինչպէս ըսինք, կը կոչուի Վարազայ Ս. Խաչի Պահք։ Սակայն Հայերը, միւս արեւելիներէն աւելի, հեքիաթներ հնարելու շատ հակամէտ ըլլալով, կ'ըսեն թէ Տրդատ Թադաւոր, սպանած ըլլալով Սրբուհի Հռիփսիմէն, հրաչքով

15. Պէտք է ըլլայ Դիոկղետիանոս կայսրը։

պատժուած է՝ խողի կերպարանը մը առնելով եւ ասպա ազատած կամ բժշկուած՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի աղօթքներով:

Ասիկա է այն պատմութիւնը որ հայ վարդապետները կը պատմեն իրենց ժողովուրդին:

Ժնններդ պահքը հաստատուած է ի յարգանս Ս. Գրիգոր Հրաշագործին կամ Սփանշիագործին, որ կոչուած է նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Պահք եւ կը տեւէ զարձեալ 5 օր, ինչպէս նաեւ Ս. Յակոբի Պահքը, որ հաստատուած է ի պատիւ Մծբին քաղաքէն՝ Ս. Յակոբ Հայրապետին, իսկ ուրիշ հեղինակներու համաձայն՝ ի պատիւ Յակոբ Հերձուածողին կամ Յակոբիկին, որմէ Յակոբիկեանները կոչուած են, ինչ որ սակայն Հայերը — գոնէ կաթողիկէները (sic) կը ժխտեն իբրեւ զրպարտութիւն⁶: Հուսկ, 11րդ պահքը, որ կը պահեն անոնք մեր Տիրոջ՝ Յիսուսի Ծննդեան շրջանին եւ կը կոչեն Մնմնդի Պահք, կը տեւէ 8 օր: Հայ վանականները, սակայն, այս 11 պահքերը կը բաժնեն երկու մեծ եւ երկու փոքր խումբերու, որոնցմէ 6 պահքերու համադրումով՝ 50 օր աւելի պահք կը պահեն անոնք քան աշխարհականները կամ ժողովուրդը: Եւ այս պարագային, Պր. Baillet իրաւունք պիտի ունենար ըսելու թէ Հայերը, ամբողջ քրիստոնէութեան մէջ ամենաշատ պահեցողութիւն ունեցողներն են, ինչ որ ճիշտ է հայ վանականներու պարագային, բայց ո՛չ աշխարհականներու, քանի որ Յոյները աւելի պահքեր ունին քան Հայերը:

Հայ վանականներու չորս մեծ պահքերն են — Յիսուսի Յարութեան, Առաքելներուն՝ որ 50 օր կը տեւէ, Ս. Աստուածածնի Վերափոխումը՝ որ 15 օր կը տեւէ եւ Յիսուսի Ծննդեանը՝ որ 40 օր կ'երկարի, որուն ընթացքին արգիւրած է ձուկի, խղի, կաթնեղէնի եւ գինիի գործածութիւնը: Երկու փոքր պահքերն են — Ս. Խաչի՝ որ 15 օր կը տեւէ, որուն ընթացքին թուլատրելի է կաթնեղէնի եւ գինիի գործածութիւնը եւ Ս. Սարգիսի Պահքը՝ որ փէեւ 5 օր կը տեւէ, սակայն կ'անցընեն չափազանց խիստ պահեցողութեամբ, ոմանք 5 օր լրիւ անօթութեամբ, իսկ տարիներ՝ օրը մէկ անգամ ճաշակումով:

Հայ վանականներուն տարադր երկար զգեստ մըն է կամ պարեգօտ մը, կաշիէ բոսորով մը կապուած (մէջքէն): Այս զգեստին վրայ՝ անոնք ուրիշ զգեստ մըն ալ կ'առնեն, շատ լայն թեզարիքներով, ինչպէս նաեւ ամբողջապէս սեւ, ցուրրէ վերնազգեստ կամ բաճկոն մը, սուր գլխարկով, շատ նման անոր, որ տարիներ առաջ կը դործածէին բողոքոս Օգոստինեանները եւ որուն տակ ունին փակեղ մը (փաթթոց

10. Յակոբ «Հերձուածող» կոչուած անձը — բուն անունով Yaqobh Burdeana (խալա. Giacobbe Eresiarca) — իսկական հիմնադիրն է ասորական Եկեղեցիին, որուն անունով ալ կոչուած է «Յակոբիկեան»: Մահացած է 578 թուականին:

(իմաստով — Հ.Տ.Ե.) : Տարբերութիւնը որ կայ Ս. Բարսեղի կանոններու հետեւորդներուն եւ Ս. Անտոնի գծած ճշմարտական կենցաղի հետեւորդներուն միջեւ, ուրիշ բան չէ, քիչ ոչ ա՛յն որ Ս. Անտոնի հետեւորդները կը գործածեն շատ ասելի կոշտ ու լայն տարազ մը, իսկ պարեգօտը կամ կապան ունի նեղ թեզանիքներ, եւ վերնազգեստն ինչ շատ քիչ կը տարբերի Religiosi Minimi կոչուած եւրոպացի վանականներու գործածածին¹⁷ :

Պարսկաստանի և քանի մը ա՛յլ վայրերու հայ կոյսերը կամ միանձնուհիները, ճիշտ նոյն ձևով կը հաղուէին ինչ որ կնդուղաւոր վանականները. միայն մօրուքով կը զանազանուէին իրարմէ : Մինչդեռ Երուսաղէմի եւ քանի մը ուրիշ վայրերու կոյսերը՝ փոխանակ կնդուղի, իրենց սլուկին շուրջ ունին կապտասուն (իտլ. turchina) քօղ մը, որուն ծայրամասերը հաւասար կերպով կ'իջնեն կուրծքին եւ ունեւուն վրայ, ծնօտի տակ սնդակագողով մը հաստատուած : Կը կրեն նոյն սոյնով՝ կապտորակ տաբատներ, որոնք կ'իջնեն մինչեւ կրունկը :

Ս. Անտոնի օրէնքներու հետեւող կուսանները՝ անգամ մը որ կրեն միանձնական իրենց տարազը՝ ողջախոհ ապրելու երգումով, իրաւունք չունին այլեւս լքելու իրենց ընդգրկած կեանքի այդ վիճակը : Մինչ Ս. Բարսեղի օրէնքներուն հետեւողները, կրնան լքել երբ որ կ'ուզեն. զեղծում մը՝ որ կը հանդուրժուի մեծաւորներու կողմէ : Կուսանները ունին 2 կամ 3 ամսուան կարճատեւ շրջան մը, որուն ընթացքին կը մնան իրենց աշխարհական տարազով, որմէ ետք կը ստանան կրօնաւորական տարազը, միաժամանակ կատարելով իրենց ուխտը կամ երդումը : Այս միանձնուհիներէն շատեր վանքերու մէջ չեն բնակիր, ինչպէս անոնք որ Երուսաղէմի մէջ են և որոնք կ'ապրին աշխատելով եւ հայ ուխտաւորներու կողմէ տրուած ողորմութիւններով : Իրենց ուխտաւորները, որոնք այցի կու գան Սուրբ Տեղերուն, շատ կը հաւատան որ ուխտի դալով Ս. Գերեզմանին եւ Գողգոթային՝ ապահովուպէս պիտի փրկուին. այդ պատճառով ալ Երուսաղէմի հայ վանականներուն առատ ողորմութիւն կու տան, երբեմն նոյնիսկ մէկ անգամով հազար սգաւտ, իսկ ուրիշներ ամբողջ իրենց ունեցածը կը թողուն : Ասոր համար այս կրօնաւորները չափազանց հարուստ են եւ իրենց դրամը կը գործածեն թուրքերը սխրաշահելու՝ ստանալու համար անոնցմէ՝ ինչ որ կը փախաբին : Առի-

17. Հայ վանականներու տարազի մասին համապարփակ աշխատանք մը կատարած է ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ Վ., Պատմութիւն հիմ հայ տարազի, Վնեստիկ, 1923, էջ 332-338, 374-376 եւ 414-442: Հմտ. դարձեալ AMADOUNI P. G., *Monachismo*, Եւ. աշխ., էջ 56-61 եւ ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՅՐ Հ., վապուրակաճ-վանի վանքերը, Գ. մաս, Եւ. աշխ., էջ 1092-1095:

թույլ մը, Երուսաղէմի դատաւորին Տ հաղար zecchini նուիրեցին¹⁸, որպէսզի Բեթղէհէմի Ախոռին (Երեւեցիին) մէջ Լատիններու նման 2 ջահեր վառելու թոյլտուութիւն տայ իրենց։ Ինչ որ իրականացաւ եւ Ս․ Փրանկիսկոսի կրօնաւորները չկրցան արդէնք ըլլալ։

Այս հայ վանականները յատուկ կամ որոշ ժամանակաշրջան մը չունին իրենց պատրաստութեան համար սահմանուած․ մինչ ոմանք, կրօնաւորական տարազը ստանալէ առաջ՝ Տ տարի կը սպասեն վանքին մէջ։ Այն օրը, երբ վանական տարազը կը հագուին, իրենց դուռնին մտնելու խաչածէւ կը կտրեն կամ կ'ածիրեն 4 կողմերով։ Տարազը հաղլւ ստացած, 40 օրեր կ'ապրին առանձնացած, այդ ժամանակաշրջանը անցընելով աղօթքներով, խոկումներով, պահեցողութեամբ եւ որպէսզի ներամփոփ մնան, արդիւնեւ յաւիտենական հետ յարաբերիլ, խօսիլ կամ տեսակցիլ․ իրենց այս առանձնացումը այնքան խիստ է, որ ոչ իսկ արեւուն լոյսը կը տեսնեն եւ օրտակմէ մէկ անգամ կը ճաշեն։ 40 օրերը լրացուցած, երկու տարուան շրջանի մը համար՝ իրենք զիրենք կը զրկեն մսեղէնէ․ անացածը կ'անցընեն միւս վանականներու կենցաղին պէս։ Երբ խաչածէւ կտրուած մտքերը վերականգնուին, այլեւս չեն կտրեր, այլ պատկ մը կ'ընեն իրենց դուռնին վրայ․․․ :

Հայերեմի վերածեց

Հ․ ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

18. «Zecchino» (յոգնակին՝ zecchini) խաղաղան ոսկի դրամ մըն էր, որ Ժ․ դարէն սկսեալ շրջանաւարտութեան մէջ էր իտալիոյ եւ արեւելեան այն երկրներու մէջ՝ որոնք առեւտրական կապեր կը մշակէին իտալիոյ զանազան հասարակականութիւններու հետ։